

Маслова Ю. П.

УДК 81'42

ПРОБЛЕМА ТРАКТУВАННЯ ДИСКУРСУ В СУЧАСНІЙ ЛІНГВІСТИЦІ

У статті розглянуто проблему трактування дискурсу в сучасній лінгвістиці: проаналізовано різні визначення дискурсу, що дозволяють розглядати його як комунікативно-прагматичний зразок мовленнєвої поведінки в соціальній сфері; окреслено зв'язок дискурсу й тексту.

Ключові слова: дискурс, текст, комунікація, дискурсивний аналіз.

В статье рассмотрена проблема трактовки дискурса в современной лингвистике: проанализированы разные определения дискурса, которые позволяют рассматривать его как коммуникативно-прагматический образец речевого поведения в социальной сфере; определена связь дискурса и текста.

Ключевые слова: дискурс, текст, коммуникация, дискурсивный анализ.

The problem of interpretation of discourse in the modern linguistics has been analyzed in the article. The different definitions of discourse considering it as communicative and pragmatic model of language behavior in social sphere have been analyzed. The connection of discourse and text has been investigated.

Key words: discourse, text, communication, discourse analysis.

Міждисциплінарний характер поняття *дискурс* пояснює надзвичайну увагу вчених різних напрямів, адже зазначений термін – полісемантичний, тому автори вживають його в практично омонімічних значеннях. Проте у спробі дати універсальне визначення поняттю виникають певні труднощі, оскільки дискурс є предметом вивчення багатьох дисциплін.

Актуальність дослідження дискурсу є самоочевидною, адже в межах сучасної лінгвістики теорія дискурсу постає як вагома теоретична концепція, у площині якої ведуться численні наукові розвідки.

Дослідження дискурсу як прагматизованої форми тексту започаткував Е. Бенвеніст у процесі розробки теорії висловлювання. Традиційний для французької лінгвістики термін *discours* учений застосував у принципово новому значенні, розмежувавши план дискурсу (*discours*) – мовлення, яке привласнюється мовцем, і план оповідання (*recit*). Е. Бенвеніст пояснив дискурс як експлікацію позиції мовця у процесі висловлювання [див.: 4, с. 276–279]. Після публікації у 1952 р. статті “Discourse analysis” Зеліг Харріс задає новий об’єкт вивчення проблеми дискурсу – послідовність висловлювань, відрізок тексту, більшого, ніж речення.

У 60-і роки ХХ ст. ідеї Е. Бенвеніста розвиває Мішель Фуко, пропонуючи своє бачення мети і завдань дискурсивного аналізу. На думку М. Фуко і його послідовників, пріоритетним є встановлення позиції мовця, але не стосовно породжуваного висловлювання, а стосовно інших взаємозамінних суб’єктів висловлювання і вираженої ними ідеології в широкому розумінні цього слова. Термін *дискурс* інтерпретували, передусім, як тип висловлювання, властивий певній групі, навіть епосі. Проте аж до 80-х років минулого століття в лінгвістиці не було послідовного використання терміна *дискурс*. Як зазначає Т. М. Мілевська, пострадянська традиція актуалізувала термін одночасно в усій його багатозначності, що поставило сучасних дослідників перед потребою в розмежуванні значень цього поняття [див.: 16].

Сьогодні дискурс найчастіше визначають як складну єдність мовної практики й екстралінгвістичних факторів (значима поведінка, котра маніфестується в доступних чуттєвому сприйняттю формах), необхідних для розуміння тексту, тобто дають уявлення про учасників комунікації, їхні установки та цілі, умови вироблення і сприйняття повідомлення.

Незважаючи на особливу популярність поняття дискурс в останні десятиліття в гуманітаристиці, термін до сьогодні чітко не детермінований. Цьому заважає також часте ототожнення дискурсу з текстом або його частиною. Б. Зільберт, визначаючи текст як одиницю мовлення, явище системи комунікації, тобто явище соціально-мовленнєвого рівня, фактично ототожнює його з дискурсом [див.: 9]. Текстом або його частиною називає дискурс В. Кох [13, с. 149–172], але при цьому наголошує на мотивованості дискурсу. Часте ототожнення дискурсу і тексту відбувається через те, що в деяких мовах відсутній термін, еквівалентний французькому та англійському *discours(e)*, а також через те, що в обсяг поняття дискурс спочатку включалася лише мовна практика.

Із запровадженням у науку дискурсивного аналізу як спеціальної сфери досліджень було з’ясовано, що, крім усного та писемного мовлення, дискурс позначає також і позамовні семіотичні процеси, експлікує соціальний аспект. У ході дослідження природи дискурсу вчені надали цьому поняттю багато значень, проте відійшли від ототожнення його з текстом. Так, В. Зв’ягінцев говорить про змістову надбудову

в тексті, яка єднає окремі речення в єдине ціле і призводить до утворення зв’язного тексту або дискурсу. Смысловая інтерпретація зв’язності дискурсу є причиною схеми розгортання тексту [див.: 8].

В. Красних пояснює дискурс із погляду когнітивних структур, які лежать в основі мовної компетенції. Текст, на думку дослідника, є “елементарною (тобто базовою, мінімальною та основною) одиницею дискурсу” – явищем не тільки лінгвістичним, а й екстралінгвальним. Текст володіє формально-змістовою структурою, яка допомагає вичленити його в дискурсі. Текст є продуктом як мовлення, так і мислення, продуктом, який уперше з’являється в момент створення його автором і може переживати наступні переродження при сприйнятті його реципієнтом [див.: 14].

Про визначення дискурсу як особливого виду тексту, наголошуючи на комунікативному складнику, зазначає О. Т. Ішмуратов [10]. На його думку, дискурс – це текст, який містить міркування, тобто текст, у якому фіксується певний хід думки, а комунікативний дискурс – це текст, що містить взаємозалежні судження певних суб’єктів [10, с. 171]. Подібні трактування дискурсу подають Ю. А. Іщенко [11, с. 121–127], Г. В. Степанов [23, с. 44], Т. А. Ушакова [24, с. 262] та ін. Ототожнюючи дискурс із мовою, текстом, слід зауважити, що це саме мова, занурена в соціальний контекст (саме тому поняття *дискурс* рідко вживається стосовно давніх текстів, зв’язки яких із живим життям не відновлюються безпосередньо).

Про те, що дискурс – це “істотний складник соціокультурної взаємодії”, наголошував ще Т. ван Дейк [див.: 27]. Загалом учений подає трактування дискурсу в широкому та вузькому значенні. Так, у широкому значенні слова *дискурс*, за Т. ван Дейком, – це комплексна комунікативна подія, що відбувається між мовцем, слухачем (спостерігачем і т. д.) у процесі комунікативної дії в певному часовому, просторовому та іншому контексті. При цьому дискурс може мати вербальні і невербальні складники (наприклад, звичайна розмова з другом, читання газети). У вузькому значенні слова дослідник трактує дискурс як текст або розмову, виокремлюючи при цьому лише вербальний складник комунікативного акту. У цьому розумінні термін *дискурс* означає письмовий або мовленнєвий результат комунікативного акту, котрий інтерпретується реципієнтами [див.: 27].

Виходячи з різних трактувань природи дискурсу і тексту, можна констатувати, що друге поняття є більш загальним, перше – більш конкретним. Якщо текст – це “абстрактна, формальна конструкція, то дискурс – різні види її актуалізації, що розглядаються з точки зору ментальних процесів і у зв’язку з екстралінгвістичними факторами” (Н. Д. Арутюнова) [1, с. 356–357].

Адже якщо текст вірша, виступу, енциклопедичного повідомлення можемо трактувати як певний дискурс, то цього не можна сказати про текст вправи з граматики, який є набором речень, правил, що ілюструють якесь граматичне явище. Як зазначає Г. Г. Почепцов, дискурс – це текст, що містить роздуми, тобто текст, у якому фіксується певний хід думок [21, с. 172].

Аналізуючи дискурс, науковці найчастіше виокремлюють його два аспекти – мовленнєвий та комунікативний. На думку О. П. Воробйової, мовленнєвий аспект дискурсу регулюється правилами міжфразового синтаксису, що включає прономінальну співвіднесеність, форичні зв’язки, узгодження часів, функціональну перспективу, пресупозитивну залежність та ін., котрі, допускаючи варіювання, відносно жорстко зумовлені особливостями граматичної будови конкретної мови, характером дискурсивної залежності того чи іншого елемента і канонами побудови певного типу тексту [5, с. 32]. Комунікативний дискурс – текст, що містить взаємозалежні роздуми кількох суб’єктів [21, с. 171].

Репрезентаційну модель дискурсу розробляють А. В. Олянич [19], М. В. Мірченко [17] та ін. Пропонуючи альтернативну модель репрезентації фреймової організації газетного дискурсу, К. С. Серажим зазначає, що дискурс має “видиму” – лінгвістичну (зв’язний текст чи його семантично значущий та синтаксично завершений фрагмент) та “невидиму” – екстралінгвістичну (знання про світ, думки, настанови, мету адресанта, необхідні для розуміння цього тексту) структуру [22, с. 120–130].

Таку ознаку дискурсу, як логічно зумовлена думка, що має на меті послідовне і систематичне її розгортання, дослідники (Ю. А. Іщенко, Ю. М. Колісник) називають дискурсивністю [11, с. 240–241]. Дискурс як послідовність висловлювань вдало характеризує образний вислів Р. Барта – він [дискурс] “проростає доверху, як зерно, але тягнеться вперед, як лінія” [2, с. 315].

Багатогранна аспектуальність дискурсу свідчить про те, що це поняття не може бути хаотичним утворенням, а строго регулюється певними правилами. Ці правила повинні застосовуватися не до самих висловлювань, а до відносин між діями, що виконуються цими висловлюваннями, тобто в поточній мовній інтеграції акти співвідносяться з актами, часто, хоч не виключно маніфестованими в реальних висловлюваннях, і звідси впливають три типи правил: слідування, інтерпретації і породження [3, с. 134–135].

Дискурс має чимало інших ознак, з-поміж яких вирізняється просторовість (А. Греймас). Специфіка семантичної просторовості дискурсу визначається тим, що він, з одного боку, інтегрує семантичні, прагмасемантичні і синтактико-семантичні особливості всіх висловлювань, які до нього входять, а з іншого – як інтегрована сутність співвідноситься з цілісним динамічним референтом і несе в собі відбиток соціального і особистісного комунікативного контексту текстопородження і передбачуваного сприйняття [6, с. 207–210].

Ю. М. Колісник у плані вираження дискурсу виокремлює два пласти: текстономічний і трансфастичний, що реалізується як впорядкована та інтегрована в єдине ціле послідовність висловлювань у структурі тексту, синтаксис і семантика яких залежить від синтаксису і семантики сусідніх висловлювань [див.: 12].

У структурі тексту як в мовленнєвому аспекті дискурсу обидва види текстових категорій виявляються як номінаційні, ізотропні або тематичні ланцюги чи сітки елементів [26, с. 315], які, маючи специфічну структуру, накладаються на дискурс і об'єднують його в тому чи іншому ракурсі. Зазначені ланцюжки та сітки формуються відповідно до особливостей граматичної будови конкретної мови, специфікою мовленнєвої побудови певного типу тексту, його семантикою.

Характеризуючи ознаки дискурсу, дослідники також наголошують на ієрархічності взаємодії між макрознаком, комунікантом і дискурсом, але не суворій, а конгруентній, що передбачає накладання їх меж при зміщенні. Відношення між макрознаком і дискурсом у семантичному плані може бути охарактеризовано як відносини включення чи розгортання, повного або часткового. Такі співвідношення відображаються й у характері моделювання семантичної просторовості текстових підсистем і тексту загалом, оскільки фрейми можна розглядати як згорнуті семантичні сітки, що складаються з певних вершин і відносин, а семантичну сітку як форму семантичної репрезентації дискурсу можна уявити у вигляді фрейму [25, с. 26].

Специфіка кожної з наведених особливостей дискурсу детермінує характерний тип сприйняття тексту: через макрознак – розпізнавання, ідентифікація тексту, у ході якої наші мовні очікування пристосовуються до особливостей того типу тексту, який сприймається саме в цей момент; через комунікант – розуміння, інтеграція тексту; через дискурс – його декодування, розшифровування [5, с. 54].

Отже, дискурс – це лише один із рівнів складної ієрархічної системи тексту, його невід'ємна підсистема, що, взаємодіючи з двома іншими підсистемами (макрознак і комунікант), надає тексту цілісності. На сучасному етапі дискурс як соціокультурний феномен став полівекторним за своїми виявами, складнішим за змістом і структурою побудови, тому, відповідно, й має семіотичний, логіко-семантичний, риторичний, психологічний, філософський та лінгвістичний аспекти вивчення. Уважаємо, що дискурс у певному соціокультурному середовищі постає як певна взаємодія мислення та мови, що реалізується в мовленнєвому акті суб'єктів комунікації, які експлікують свої інтелектуальні можливості.

Література:

1. Арутюнова Н. Д. Мужчины и женщины: конкурс красоты / Н. Д. Арутюнова // *Gender – Forschung in der slawistik : Beiträge der Konferenz “Gender – Sprache – Kommunikation – Kultur”*, 28 April bis 1 Mai 2001. – Wien, 2002. – S. 483–499.
2. Барт Р. Нулевая степень письма / Ролан Барт // *Семиотика* : [сборник / под ред. Ю. С. Степанова]. – М. : Радуга, 1983. – С. 306–349.
3. Белл Т. Роджер. Социолингвистика / Т. Белл // *Цели, методы и проблемы* / [под ред. А. Д. Швейцера]. – М. : Международные отн., 1980. – 318 с.
4. Бенвенист Э. Общая лингвистика / Э. Бенвенист ; [пер. с фр.]. – М. : Прогресс, 1975. – 447 с.
5. Воробьева О. П. Реализация фактора адресата в художественном тексте в аспекте лингвокультурной традиции / О. П. Воробьева // *Филологические науки*. – 1992. – № 1. – С. 59–66.
6. Греймас А. Договор вердикции / А. Греймас // *Язык. Наука. Философия (логико-методологический и семиотический анализ)* : [сб. ст. ; отв. ред. и сост. Р. И. Павиленис]. – Вильнюс, 1986. – С. 205–216.
7. Желтухина М. Р. Масс-медиаальный дискурс и массовая культура / М. Р. Желтухина // *Наукові записки Луганського національного університету. Серія “Філологічні науки”* : зб. наук. праць [Пред'явлення світу в гуманітарних дискурсах ХХІ століття]. – Луганськ : Альма-матер, 2008. – Вип. 7. – Т 1. – С. 145–156.
8. Звегинцев В. А. Предложение и его отношение к языку и речи / В. А. Звегинцев. – М. : Наука, 1976. – 309 с.
9. Зильберт Б. А. Социопсихолингвистическое исследование текстов радио, телевидения, газеты / Б. А. Зильберт. – Саратов, 1986. – 210 с.
10. Ишмуратов А. Т. Логико-когнитивный анализ онтологии дискурса / А. Т. Ишмуратов // *Рациональность и семиотика дискурса* : [сб. трудов]. – К. : Наук. думка, 1994. – 252 с.
11. Ищенко Ю. А. Мышление как толерантный дискурс / Ю. А. Ищенко // *Рациональность и семиотика дискурса* : [сб. трудов]. – К. : Наук. думка, 1994. – 252 с.
12. Колісник Ю. М. Дискурс іноземномовної комунікації у призмі сучасної лінгвістики [Електронний ресурс] / Ю. М. Колісник. – Режим доступу : http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/vnv/2009_11/313–321.pdf.
13. Кох В. А. Предварительный набросок дискурсивного анализа семантического типа / В. А. Кох // *Новое в зарубежной лингвистике*. – Вып. VIII. Лингвистика текста. – М. : Прогресс, 1978. – С. 149–171.
14. Красных В. В. Структура коммуникации в свете лингво-когнитивного подхода: (Коммуникативный акт, дискурс, текст) : автореф. дисс. на соискание научной степени доктора филол. наук : 10.02.19 / В. В. Красных. – М., 1999. – 72 с.
15. Кубрякова Е. С. Эволюция лингвистических идей во второй половине XX века (опыт парадигмального анализа) / Е. С. Кубрякова // *Язык и наука конца XX века*. – М. : Рос. гуманитар. ун-т, 1995. – С. 144–238.

16. Милевская Т. Дискурс и текст: проблема дефиниции [Электронный ресурс] / Т. Милевская. – Режим доступа : <http://teneta.rinet.ru/rus/me/milevskat-discourseandtextdfn.htm>.
17. Мірченко М. В. Проблеми категорійної семантики речень і теорія фреймів / М. В. Мірченко // Філологічні студії. – Луцьк, 2000. – № 1. – С. 140–150.
18. Озимінська С. О. Лінгвістичний аспект аргументації у медіа-дискурсі: порівняльний аналіз матеріалів інформаційно-аналітичних телекомпаній Аль-Джазіра та Сі-Ен-Ен / С. О. Озимінська // Наукові записки. Серія "Філологічна". – Острог : Видавництво Національного університету "Острозька академія", 2010. – Вип. 16. – С. 232–240.
19. Олянич А. В. Презентационная теория дискурса : дисс. ... доктора филол. наук : 10.02.19 / Олянич Андрей Владимирович. – Волгоград, 2004. – 602 с.
20. Павлюк Л. Риторика, ідеологія, персуазивна комунікація / Л. Павлюк. – Львів : ПАІС, 2007. – 168 с.
21. Почепцов Г. Теория и практика коммуникации / Г. Почепцов. – М. : Центр, 1998. – 352 с.
22. Серажим К. С. Дискурс як соціолінгвальне явище: методологія, архітектоніка, варіативність (на матеріалах сучасної газетної публіцистики) : [монографія] / Катерина Серажим. – К. : Видавець Паливода А. В., 2010. – 351 с.
23. Степанов Г. В. Язык. Литература. Поэтика / Г. В. Степанов. – М. : Наука, 1988. – 383 с.
24. Ушакова Т. А. Роль человека в общении / Т. А. Ушакова, Н. Д. Павлова, И. А. Заясова. – М. : Наука, 1989. – 192 с.
25. Уэно Х. Представление и использование знаний / Х. Уэно, Т. Каямо, Т. Окомото ; под ред. Х. Уэно, М. Исидзухо. – М. : Мир, 1989. – 205 с.
26. Фивегер Д. Лингвистика текста в исследованиях ученых ГДР / Д. Фивегер // Синтаксис текста : [сб. ст. / отв. ред. Г. А. Золотова]. – М. : Наука, 1971. – С. 314–323.
27. Dijk Teun Van. Ideology: a multidisciplinary approach [Electronic resource] / Teun Van Dijk. – London : Sage, 1998. – Mode of access : <http://psvberlinlcl1logiston.ru/mtnetnet/bits/vandiik2.htm>.